

2-nji tema: Türkmen Türkçesinde edatlar (Türkmen dilinde sözsoňy kömekçiler)

Dersiň maksady:

✓ talyplara türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik gurluş aýratynlyklaryny öwretmek;

✓ talyplara türkmen diliniň sözlük hazynasyny we semantik aýratynlyklary öwretmek;

✓ talyplara türkmen dilinde dürli temelar boýunça öz pikirlerini yzygiderli, logiki taýdan dogry beýan etmekligi öwretmek,

✓ talyplara türkmen diliniň dürs ýazuw düzgünlerini öwretmek;

✓ olara orfografik taýdan ýalňyşsyz beýan etmegiň tärlerini öwretmek;

✓ talyplaryň türkmen dilinde sözleýiş medeniýetini we ýazuw endiklerini hem-de başarnyklaryny ösdürmek;

✓ dersde türkmen dilini we edebiyatyny oňat öwretmek üçin talyplaryň özara işjeňligini ýola goýmak;

✓ türkmen dili we edebiyat sapaklarynda tehnik serişdelerden peýdalanmak;

✓ türkmen dili we edebiyaty dersleriniň üsti bilen talyplarda watansöýüjiligi, zähmetsöýerligi, agzybirligi, ahlaklylygy, ynsaplylygy, türkmen milli we dünýä gymmatlyklaryna buýsanç, gözellige söýgi duýgularyny terbiýelemek.

Dersiň wezipeleri:

- talyplaryň türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik başarnyklaryny ösdürmek;
- talyplaryň sözleýiş dilini kämilleşdirmek;
- talyplaryň ýazuw we hatdatlyk endiklerini ösdürmek,
- talyplaryň sözlük üstünde özbaşdak işlerini kämilleşdirmek
- talyplaryň okama we düşünme ukyplaryny ösdürmek;
- talyplaryň gürrüň berme we ýazyp beýanetme endiklerini kämilleşdirmek;
- söz öwrenme endiklerini artdyrmak;
- terjime etme ukyplaryny ösdürmek...

Dersiň görnüşi:

- dilden düşündirme;
- ýazuwdan beýanetme;
- sorag-jogap arkaly berkitme;
- shemaly we tablisaly düşündirme;
- tehniki serişdeler arkaly düşündirme;
- ýumşuň kömegi bilen geçileni gaýtalama...
- öý işi tabşyрма...

Dersiň ýörelgeleri:

- ✚ türkmen filologiýasy baradaky bilimiň mazmuny bilen onuň beýan edilişinin bitewiligini gazanmak,
- ✚ türkmen diliniň beýleki dersler we durmuş bilen baglanyşygyny üpjün etmek;

✚ edeplilik, dogry sözlülük, ynsanperwerlik, yzygiderlilik, sylag-hormat we ýaş aýratynlyklara dogry gelmek.

✚ ders we durmuş, teoriýa we praktika gatnaşygy esasynda olaryň özara baglanyşygyny üpjün etmek...

Dersiň usullary:

- ❖ talyplaryň özbaşdak işleri we ýumuşlary barlag etmek;
- ❖ **ACTIV Studio** we **Power Point** maksatnamalaryndan peýdalanmak,
- ❖ türkmen filologiýasy boýunça öwredilýän temanyň prezentasiýasyny geçirmek,
- ❖ diliň grammatik kategoriýalary bilen baglanyşykly kynçylyklarda „**akyly sagady**“, “**akyly kompas**” “**akyly şejeräni**“ kömege çagyrmak,
- ❖ talyplaryň arasynda özara pikirlenme minutlaryny geçirmek;
- ❖ talyplaryň logiki yzygiderliligine, subut edijiligine ünsi güýçlendirmek;
- ❖ Dersde düşnükçiligi we aýdyňlygy üpjün etmek...

Dersiň görkezme esbaplary:

- okuw kitaplary,
- gepleşik gollanmalary,
- ýazdyrylan ylmy çeşmeler,
- usuly gollanmalar,
- ses ýazgylary,
- deňişli suratlar,
- tablisalar, çyzgylar,
- sözlükler,
- metbugat maglumatlary.

Türkçedeki edatlar hakkında kısa hatırlatma...

Tek başlarına anlamları olmayan, başka kelimelerle öbekleşerek değişik ve yeni anlam ilgileri kuran, birlikte kullanıldıkları kelimelere cümlede anlam ve görev kazandıran kelimelere edat denir.

Bazı dil bilgisi kitapları bağlaçları, edatları ve ünlemleri bir araya getirerek edatlar başlığı altında şu şekilde sınıflandırır:

- ✓ Türkçede isimler ve fiiller anlamlı kelimelerdir. Edatlar ise tek başlarına anlam ifade etmezler; ancak cümlede anlam kazanır veya sadece diğer kelimelere anlam katarlar.
- ✓ "için, kadar, -a/-e kadar, gibi, göre, ile, üzere, yalnız, -a/-e karşı, sanki, ancak, -dan/-den beri, -a / -e doğru"
- ✓ Kelimeler arasında çeşitli anlam ilişkileri kurduğu için edatlara yardımcı kelimeler de denir.
- ✓ **Ders çalışmak için odasına çekildi. (amaç)**
- ✓ **Kurt gibi acıkmıştım. (benzerlik)**

Morfologiya adalgasy forma manysyndaky **morfo** hem taglymat manysyndaky **logos** diýen grek sözlerinden ybarat.

Dil biliminiň morfologiya bölümünde sözler morfema gurluşy taýdan öwrenilýär. Sözüň asyl sözdügi ýa-da ýasama sözdügi anyklanylýar. Eger ol ýasama söz bolsa, onuň asly kesgitlenilýär.

Sözler sözlemde aňladýan manylaryna, morfologik häsiýetlerine, ýerine ýetirýän sintaktik hyzmatlaryna görä:

- a) özbaşdak many aňladýan söz toparlaryna we
- b) özbaşdak many aňlatmaýan kömekçi sözlere bölünýär.

❖ **Özbaşdak many aňladýan söz toparlary:**

✓ **Atlar**

✓ **Sypatlar**

✓ Sanlar

✓ Çalyşmalar

✓ Işlikler

✓ Hallar

❖ Özbaşdak many aňlatmaýan söz toparlary:

✓ Baglaýjy kömekçiler

✓ Sözsoňy kömekçiler

✓ Ümlükler

✓ Ownuk bölekler

✓ Ses we şekil aňladýan sözler

✓ Modal sözler

❖ SÖZSOŇY KÖMEKÇILER WE KÖMEKÇI ATLAR

Özbaşdak many aňlatmaýan söz toparlarynyň arasynda özboluşly leksika-grammatik aýratynlyklary boýunça tapawutlanýan sözlere sözsoňy kömekçiler we kömekçi atlar degişlidir. Sözsoňy kömekçiler bilen kömekçi atlaryň arasyndaky tapawut, esasan, şekil taýdan bolup, ulanylyşlary we ýerine ýetirýän sintaktik hyzmatlary meňzeşdir. Şonuň üçin olaryň ikisini bilelikde *kömekçi sözler* diýip atlandyrmak bolar.

Kömekçi sözler hem taryhy taýdan seredilende, aslynda özbaşdak mana eýe bolupdyr. Kömekçi atlaryň hemmesi, sözsoňy kömekçileriň-de birnäçesi häzir hem belli ýagdaýlarda özbaşdak many aňladýarlar we sözlem agzasy bolup, başga sözler bilen baglanyşýarlar. Olaryň leksik manyly söz ýa-da kömekçi rolunda gelşi diňe kontekstde takyklanylýar.

Meselem: *Gündogar tarapda bolsa bişen kerpiçden nagyşlanan, üsti demirden, hatara penjireli goşa tam görünýärdi (B.Kerbabaýew). Siziň arkaňyzdan olar bu üstünlige eýe boldular. Agam bar, arkam bar (Atalar sözi).*

Diliň taryhy ösüşinde özbaşdak ulanylýan sözleriň birnäçesi öz leksik manysyndan daşlaşmak bilen kömekçi atlara we sözsoňy kömekçilere

öwrülipdir. Şu hili proses beýleki türki dillerde bolşy ýaly, türkmen dilinde hem dowam edýär.

Kömekçi sözler belli bir grammatik hyzmaty ýerine ýetirýärler. Ol esasy hyzmaty özbaşdak many aňladýan, biri beýlekisine garaşly sözleri özara baglanyşdyrmakdan, şolaryň arasyndaky her hili many taýdan bolan gatnaşyklary görkezmekden ybaratdyr. Şu tarapdan olar düşüm goşulmalaryna meňzeşdir, kömekçileriň esasy tapawudy özbaşdak söz görnüşinde ulanylmagydyr. Çünki dildäki goşulmalar ilki özbaşdak many aňladýan sözlerden emele gelipdir. Kömekçiler goşulmalar ýaly öz öňündäki sözün yzyna gös-göni goşulmaýarlar. Kömekçi sözler özbaşdak many aňlatmaýarlar, diliň häzirki ýagdaýynda olar leksik manylaryny ýitiripdirler, olar belli bir düşümde gelen özbaşdak many aňladýan sözleriň yzyndan gelip, şolar bilen bilelikde ulanylýar.

Käbir kömekçi atlaryň sözsoňy rolunda ulanylyşy-da duş gelýär. Kada hökmünde, atlar lokal düşümleriň üçüsünde-de gelýär. Olaryň käbiri bolsa kömekçi at hyzmatynda diňe iki düşümde gelip, üçünji düşümde gelmeýär. Mysal ucin, ugur sözi kömekçi rolunda, esasan, wagt-orun düşümde gelýär (goramak ugrunda, ekerançylyk ugrunda, parahatçylyk ugrunda). Seýrek ýagdaýda ýöneliş düşümde hem gelýär (işiň ugruna we ş.m.), yöne bu düşümde ýüzüniň ugruna diýen ýaly durnukly söz düzümleriniň manysynda aktiw ulanylýar.

Käbir atlar lokal düşümleriň diňe birinde gelende kömekçi at bolýar. Mysal üçin, belli bir ýöňkeme goşulmasyny kabul eden *dert* sözi diňe çykyş düşümde gelende (*sowugyň derdinden, seniň derdiňden*), kömekçi at hasaplanyp, başga ýagdaýlarda öz hakyky manysynda ulanylýar. Şular ýaly kömekçi atlaryň bütinleý sözsoňy kömekçilerine öwrülip gidenleri-de bar.

Meselem: *hakynda, barasynda, dogrusynda* sözsoňulary häzire çenli kömekçi atlaryň şekilini saklaýarlar. Bularyň *hakda, barada, dogruda* ýaly görnüşde ulanylyşy-da bar.

Edil şunuň ýaly *tarapyndan* sözsoňusy hem çykyş düşümde gelýän kömekçi at şekilinde ulanylýar (*kakasy tarapyndan, gyzlar tarapyndan*). Kömekçi atlar bilen sözsoňy kömekçileriň ulanylyşynda başga-da ýakynlyklar bar. Mysal üçin, sözsoňular degişli sözleri bilen ýanaşyk gelýärler. Olaryň arasynda başga sözler düsmeýär. Şeýle-de bolsa, wagt taýdan belli bir dowamlylyk ýa-da aýratyn pursat takyklanyp ýa-da nygtalyp görkezilmeli bolanda, olaryň arasyndan başga sözler gelip biler. Meselem: *Mundan kyrk ýyl ozal, ýygnakdan bir gün soň*.

Käbir sözsoňularyň sinonimdeş bolşy ýaly, kömekçi atlaryň-da käbiri özara manydaş bolýar. Mysal üçin, *ýaly, kimi (n), kibi, dek, deý, çenli, çen, deňiç, deň, öň, ozal, owal, kimin* sözsoňularyň aňladýan manysy meňzeş bolup, olaryň birine derek başgasyny ulanmak bolýar. Dogry, olaryň

ulanylyşlary önümlilik taýdan bir meňzeş däl, ýagny käbiri aktiw ulanylyp, birnäçesi seyrek duş gelyär. Kömekçi atlaryň ulanylyşynda hem, belli derejede, ýakynlyk bar.

Olaryň manysy hemme ýerde meňzeş bolmasa-da, ýakyn bolany üçin, özara manydaşlyk gatnaşygyna girýärler: (*obanyň*) *üstünde* , *depesinde*, *ýokarsynda* we ş.m.

Sözsoňy kömekçiler bilen kömekçi atlaryň arasynda ýokarky ýaly ýakynlyklar bolmak bilen bir hatarda , käbir tapawutly aýratynlyklar-da bar. Sözsoňularyň ulanylyş gerimi has giň bolýar.

Olar baş, ýöneliş hem-de çykyş düşümdäki sözlerden soň gelyärler, ýagny sözsoňularyň bir torapy (*bilen*, *ýaly*, *kimin*, *sebäbi* we ş.m.) baş düşümdäki atlar ýa-da eýelik düşümdäki at, görkezme çalyşmalary bilen ulanylýar , başga birnäçesi (*çenli*, *deňiç*, *tarap*, *bakan*, *garşy*, *garaman* we ş.m.) öz öňündäki sözleriň ýöneliş düşümdäki gelmegini talap edýär, üçünji bir topary bolsa (*öň*, *owal*, *soň*, *başga*, *ýaña* we ş.m.) çykyş düşümdäki sözlerden soň gelyär.

Kömekçi atlar, köplenç, orun-giňişlik gatnaşygyny bildirýändikleri sebäpli, lokal düşümleriň birinde gelyärler. Başga hili gatnaşyklary aňlatmakda kömekçi atlar seýrek ulanylýar.

Sözsoňy kömekçileri bolsa orun-giňişlik aňlatmaktan başga, wagt, sebäp-maksat, hal ýagdaý, meňzetme-deňeşdirme ýaly dürli-dürli gatnaşyklary görkezmekde hem işjeň ulanylýar.

Many taýdan hem sözsoňular kömekçi atlardan, belli bir derejede, tapawutlanýar. Sözsoňularyň birnäçesi diliň häzirki ýagdaýynda özbaşdak many aňlatmak ukybyny bütinleý ýitiripdir: *ýaly* , *üçin*, *bilen*, *ötri*, *görä*, *deňiç*, *bakan*, *dek*, *saýyn* we ş. m.

Sözsoňular aýratynlykda ulanylýar. Olar diňe özbaşdak manyly sözleri baglanyşdyrýan grammatik serişde hökmünde hyzmat etmek bilen, bir tarapdan, düşüm goşulmalarynyň hyzmatynda ulanylýar (*seniň üçinsaňa*, *odun üçin- oduna*), ikinji tarapdan, şol goşulmalaryň manysyny has takykklamaga kömek edýärler (*ertire deňiç*, *baga baka*), üçünjiden bolsa, düşüm goşulmalary arkaly aňladyp bolmaýan dürli gatnaşyklary görkezýär.

Kömekçi atlary sözsoňulardan tapawutlandyryýan aýratynlyklaryň biri hem, olaryň many aňlatmak ukybyny bütinleý ýitirmändigidir.

Olar özbaşdak ulanylanda, öz hakyky manysynda gelýärler. Kömekçi atlar öz öňündäki sözden aňlanylýan belli bir orun, ugur-tarap ýaly düşünjeleri takyklamaga hyzmat edýärler.

Mysal üçin, *howluda* diýlende, wagt-orun düşüm goşulmasy orny görkezmäge hyzmat etse-de, şu manyny has takyklamak üçin kömekçi atlar ulanylýar: *howlynyň içinde, daşynda, agzynda, öňünde, ýanynda, ortasynda, garşysynda, arkasynda, ýokarsynda* ýaly kömekçi atlardan biri wagt-orun düşümde gelip, *howlynyň niresindedigi* has takyklanýar.

Şu hyzmatyny ýerine ýetirmekde kömekçi atlaryň öz leksik manylary bilen birlikde olara goşulýan düşüm goşulmalary aýratyn ähmiýete eýedir. Şeýlelikde, kömekçi atlaryň öz hakyky leksik manysynda ulanylýandygyny ýa-da ony ýitirip, kömekçi hyzmatynda gelýändigini olaryň diňe sözlem içinde gelşine görä kesgitlemek mümkin.

❖ SÖZSOŇY KÖMEKÇILER WE OLARYŇ LEKSIKA-GRAMMATIK AÝRATYNLYKLARY

Sözsoňy kömekçiler özbaşdak leksik manysy bolan sözleriň arasyndaky dürli-dürli garaşly gatnaşyklary görkezmäge hyzmat edýärler. Olaryň nähili gatnaşygy bildirmegi öňünden gelýän sözleriň manysyna baglydyr. Sözsoňularyň haýsy düşümdäki sözlerden soň gelşine görä, olary üç topara bölmek bolýar:

1. Baş düşümdäki sözler we eýelik düşümdäki çalyşmalar bilen ulanylýar.

2. Ýöneliş düşümdäki sözler bilen gelýänler.

3. Çykyş düşümdäki sözler bilen ulanylýanlar.